

PROBLEMATICA LIBERTĂȚII CONȘTIINȚEI ÎN OPERA LUI CIORAN

Prof. drd. Diana BODOR

*Universitatea Tehnică Cluj-Napoca,
Centrul universitar Nord Baia Mare
kulikdiana@yahoo.de*

Abstract: The Problematics of The Freedom of Consciousness in Cioran's Work

The philosophy of Cioran is one of the most important moments in the evolution and development of the national consciousness. His philosophy has in center the idea of suicide, which has the power to improve the skills of creation, transforming the human being. How can we apply the thinking of Cioran in practice, is one of the most important questions.

Keywords: freedom of consciousness, suicide, creation, the power of transformation

Se presupune ca necesară o abordare actuală a filosofiei cioraniene pentru a-i stabili latura practică, cu atât mai mult cu cât, în viziunea filosofului român, întreg procesul creației are veleități mistice, capabile de o transmutare a suferinței izvorâtă din sentimentul absurdului și al neantului perpetuu. Concomitent, am putea afirma însă că un studiu aprofundat asupra aplicabilității filosofiei lui Cioran ar fi „sinucidere curată”. Pentru a putea justifica această premisă exprimată ca punct de plecare în cercetarea noastră, putem efectua o exemplificare a filosofiei ca trăire, existentă *ab initio*, în Grecia Antică. Toate școlile filosofice fondate *illo tempore* aveau ca deziderat transformarea ființei umane cu ajutorul exercițiilor filosofice. Așadar, învățăturile unui anumit filosof erau apoi aplicate în viața de zi cu zi a discipolilor, care erau nevoiți să accepte anumite practici impuse de mediul academic din care făceau parte. În

afară de faptul că, spre deosebire de filosofarea din Agora, unde exista o libertate absolută a exprimării, polemicile fiind binevenite, școlile filosofice impuneau un anumit *modus vivendi* și implicit acceptarea ideilor și a diferitelor abordări impuse de instituție. Subzistența în acel mediu era asigurată de supunerea la normele instituționale. Platon a pus bazele Academiei, care însemna de fapt instituție de învățământ superior. Deși se crede că Platon a fost cel dintâi care a fondat o universitate, acestea fuseseră înființate deja de Pitagora la Crotona sau Isocrate la Atena. Academia lui Platon a fost însă cea mai mare și avea o organizare care seamănă cu cea a universităților din epoca modernă. Pamfletarii epocii spuneau că Academia lui Platon era una a snobilor și sofisticaților. Elevii umblau îmbrăcați cu pelerine elegante și aveau un fel anume de a se comporta, vorbi sau ține în mână bastonul. Nu se plăteau taxe. Dar, întrucât erau selecționați doar din familiile cele mai bogate (Platon era deci un fel de tăgăduitor al democrației), exista obiceiul unor donații mai mult decât generoase. Pe frontonul porții stătea scris: „Medeis ageometretos eistio”, adică „Prezentați geometria la intrare”. Trebuie să fi fost o amintire de la Pitagora. Geometria juca un rol însemnat în învățatură, împreună cu matematicile, muzica și etica. Platon era ajutat de asistenți care predau prin diverse metode: conferințe, dialoguri, dezbateri publice. Erau admise și femeile iar Platon s-a dovedit un feminist convins. Temele erau, de exemplu: „A se căuta regulile care stăpânesc mișcarea aparent dezordonată a planetelor, comparându-le cu cele care guvernează acțiunile oamenilor”. Unul dintre marii susținători cu bani ai Academiei a fost Dionis al II-lea, care după ce a luat locul tatălui său, a trimis, probabil la sugestia lui Dion, 80 de talanți de argint. În semn de respect, conducătorul Siracuzei l-a invitat la curtea sa. Trebuie să fi avut un curaj deosebit Platon când a ales să se înapoieze în orașul care îi dăduse cea mai urâtă experiență a vieții, sclavia. Aristocles se duse însă cu un scop. El dorea instaurarea acolo a unei republici ideale, a egalității între toți cetățenii. Dionis al II-lea a fost fermecat de ideile lui Platon și s-a apucat să studieze sub îndrumarea marelui filosof. Așadar atât membrii Academiei, cât și discipolii trăiau după anumite reguli, care erau ulterior puse în practică. Prin urmare, pentru a continua raționamentul filosofic referitor la aplicabilitatea filosofiei lui Cioran, trebuie să elucidăm în mod evident problematica viziunii

filosofului asupra sinuciderii și a modului în care concepția cioraniană poate fi pusă în practică.¹

Cum altfel am putea circumscrie această problemă atât de vastă, decât lămurind înainte de toate ce abordări presupune actul sinuciderii. Este sinuciderea un act de curaj sau de lașitate? Gândul referitor la posibilitatea luării unei decizii definitive asupra evoluției proprii existențe, poate fi o sursă de inspirație pentru geniul creator, capabilă să ne propulseze spre noi dimensiuni de autotransformare. Dar aplicarea în practică acestei imagini mentale este la fel de terifiantă pentru ființa umană ca și o previziune asupra destinului implacabil care i-a fost hărăzit. Este o certitudine că omul este în mare parte un subiect egocentric, axat pe posibilitatea evitării „durerii din corp și a suferinței din suflet” (Epicur), încercând, chiar dacă uneori în mod abscons, să trăiască o viață conformă cu principiile hedoniste², având ca sentiment dominant ataraxia. Rareori se întâmplă ca propria persoană să nu fie mai presus decât toți ceilalți. Dar Cioran susține că nu trebuie să evităm suferința. Conștiința suferinței este superlativul ei și în momentul în care realizăm că ea există trebuie să mergem până la capăt pe calea propusă de această agonie. Cum am putea în aceste condiții să renunțăm la tot ceea ce este pentru noi mai important în lume, și anume: propria ființă? Nu ar fi oarecum o antinomie sau un nonsens? Este sinuciderea un act de curaj sau o dovadă de lașitate? Suicidul presupune întotdeauna o doză de nebunie dar și un moment de luciditate. Dacă pornim de la premisa că omul este cu precădere o ființă egoistă, atunci nu am putea să ne închipuim că în condiții de normalitate, fără a exista vreun factor perturbator de natură psihologică sau psihotică profundă, am putea comite o asemenea faptă. Trebuie să existe un element declanșator, care să producă o schimbare atât de profundă și intensă în psihismul uman încât să permită apariția gândului în sine, referitor la terminarea propriei vieți. Angoasa morții este o problemă care

1 “Cită lașitate în concepția celor care susțin că sinuciderea este o afirmație a vieții! Pentru a-și scuza lipsa de îndrăzneală, inventează diverse motive sau elemente care să le scuze neputința. În realitate, nu există voință sau hotărâre rațională de a te sinucide, ci numai determinante organice, intime, care predestinează la sinucidere. Sinucigașii simt o pornire patologică înspre moarte, pe care, deși îi rezistă conștient, ei n-o pot totuși suprima. Viața din ei a ajuns la un astfel de dezzechilibru, încât nici un motiv de ordin rațional n-o mai poate consolida...”, Cioran, E., *Amurgul gândurilor*, Editura Humanitas, 2017.

2 Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renaștere*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005, pp. 182-183.

ne preocupă încă din copilărie, suntem „setați” spre a încerca să supraviețuim cu orice preț, deoarece ne supunem legilor naturii și facem parte integrantă din construcția cosmică doritoare să asigure perpetuarea speciei. I. Yalom în studiul său asupra angoasei și morții (Psihoterapia existențială, București, editura TREI, 2010) subliniază faptul că teama de moarte este omniprezentă și face ca o mare parte din energia noastră să se consume în negarea ei. Transcenderea morții este laitmotivul existenței omenești, manifestându-se atât prin fenomene interne, personale (vise, coșmaruri) cât și în instituții de ordin macrosocial (monumente, teologii, ideologii, cimitire, îmbălsămări etc.). În concepția lui Freud însăși sociabilitatea provine din frica absconsă de moarte, primii oameni s-au organizat în grupuri din teama de separare și de ceea ce se ascundea în întuneric.

Robert Jay Lifton descrie modalități prin care omul încearcă să atingă nemurirea simbolică:

- ✦ Modalitatea biologică, trăim prin urmași mai departe.
- ✦ Modalitatea teologică, trăim mai departe într-o altă lume.
- ✦ Modalitatea creativă, viața prin intermediul operelor, creația, personală, impact asupra altora (filosofii, Ahile – faimă nemuritoare).
- ✦ Tema naturii eterne, supraviețuirea se face prin comuniunea cu forțele naturii (Miorița).
- ✦ Modalitatea experienței transcendente, „prin pierderea de sine”, trăirea în prezentul continuu.

S-a remarcat de asemenea că omul religios este mai puțin angoasat în ceea ce privește moartea iminentă. Ce anume ar putea, prin urmare, să ne determine să acționăm împotriva firii? O traumă de ordin sentimental, de exemplu, rezultată din pierderea unei persoane dragi sau momente de decepție sentimentală profundă, sentimentul unei fundături existențiale, care aparent nu ne lasă altă opțiune, o boală incurabilă, care presupune o suferință dusă în extremis, peste limitele suportabilului. Toate aceste cazuri sunt o dovadă a lașității și a slăbiciunii în fața vicisitudinilor vieții sau ele reprezintă o dovadă a curajului suprem de a renunța la ceea ce iubim cel mai mult: existența în sine. În cazul lui Cioran putem afirma că gândul sinuciderii apare, în mod paradoxal, din dragostea față de viață.

Cioran a iubit atât de mult viața, încât a fost înspăimântat de gândul că ea se va termina, și atunci a început să o urască. Sinuciderea apare astfel ca o decizie de revoltă împotriva unui destin aparent implacabil și absurd având ca rezultată directă o sursă de inspirație în creația filosofică. Acesta este oarecum un act de curaj dar în mod paradoxal nu a fost dus niciodată până la capăt. Un contraexemplu ar fi cazul samuraiilor care erau în stare să comită *seppuku* atunci când nu acționau în concordanță cu codul de onoare. Jurământul samuraiului înseamnă devotament până la moarte. Codul războinicului impunea onoare, respect față de cuvântul dat, spirit de sacrificiu și dispreț total față de moarte. Spre a evita umiliința captivității, iar mai târziu spre a demonstra credința față de stăpân, sau spre a protesta împotriva conduitei nedrepte a unui superior direct, a apărut obiceiul numit vulgar *harakiri* – care înseamnă „a-ți spinteca burta” sau, cu un cuvânt mai elegant, derivat din chineză, *seppuku*. Act voluntar în situațiile indicate mai sus, acest mod de sinucidere devenea obligatoriu când, ca o favoare ce li se făcea samuraiilor, aceștia erau condamnați la moarte. Pentru înfăptuirea sinuciderii se alegea un pumnal special, un anume cadru (în unele case medievale existau încăperi sau curți interioare anumit destinate) și se stabilea prezența martorilor. Unul dintre martori, cel mai bun prieten, îi făcea sinucigașului serviciul de a-l decapita sau de a-i tăia carotida, după deschiderea abdomenului. Un alt exemplu ar fi cazul soldaților kamikaze, capabili să se sacrifice pentru izbândă, acceptând sinuciderea cu o seninătate inoculate de credoul unui bine general. **Kamikaze** (în traducere brută: „vânt divin”) erau atacuri sinucigașe efectuate de piloții militari ai Imperiului Japonez împotriva navelor de luptă ale Alianților în fazele finale ale campaniei din Pacific din cel de-al Doilea Război Mondial, cu misiunea de a distruge cât mai multe nave de război inamice. Popular, termenul este atribuit atât avionului, pilotului cât și acțiunii. Totuși, *kamikaze* a fost cea mai comună și bine-cunoscută formă de atac sinucigaș de pe parcursul celui de-al Doilea Război Mondial, similare așa-numitelor atacurilor Banzai:

Principala diferență dintre *kamikaze* și *banzai* este că suicidul este esențial pentru succesul atacului *kamikaze* în timp ce *banzai* are doar potențialul suicidal, atacatorul speră să supraviețuiască deși nu se așteaptă la asta. *Kamikaze*, *banzai*, sau *seppuku* sunt concepte dificil de înțeles în afara Japoniei. Ele fac parte din cultura poporului japonez, tradiția sinuciderii în locul înfrângerii și capturării - care presupun receptarea rușinii și

a umilinței – era adânc înrădăcinată în cultura militară japoneză, viața de samurai și codul Bushido impunând loialitatea și onoarea înaintea vieții.

Un alt exemplu edificator este cazul fanaticilor islamiști, care în numele unui „război sfânt” pornit împotriva creștinătății, se autosacrifică prin formularea unui ultim strigăt spre viață: „**Allahu Akbar**”. Jihadul minor (*al-jihad al-așghar*) nu se limitează la război (*qital*). Amir Ali, doctor în filosofie, găsește mai multe semnificații ale cuvântului jihad, toate întemeiate pe Coran și pe sunna, și toate diferite de sensul current, Unul dintre aceste sensuri este de îndepărtarea trădătorilor: „și dacă te temi de viclenie din partea unui popor, poartă-te cu ei întocmai așa; Dumnezeu nu-i iubește pe cei vicleni” (VIII, 60) etc.

Sistematizând aceste nuanțări, un hadith pune în gura Profetului Mahomed cuvintele: „Luptați (jahidu) împotriva necredincioșilor cu mâinile și cu limbile.. Sheikh Abdullah bin Muhammad bin Humaid afirmă că „Allah a decretat Jihadul (lupta sfântă pentru cauza lui Allah) cu inima (intențiile și senzațiile), cu mâna (armele etc.), și cu limba (cuvintele etc.)”

Oare aceste exemple reprezintă modele supreme de curaj altruist și dezinteresat? Răspunsul este cu certitudine unul negativ deoarece în fiecare dintre exemplele de mai sus, celor aflați în cauză li se promite accesul la o lume de dincolo mai bună, fiindu-le oarecum asigurată trecerea liberă într-un paradis pierdut, inexistent în această lume plină de suferință, deci autosacrificiul nu este nici pe departe dezinteresat. De aceea Cioran va considera că singurele sinucideri autentice sunt cele rezultate din motivația iubirii. Această iubire se referă exclusiv la sentimental existent între un bărbat și o femeie, nu la iubirea față de divinitate sau de semenii.³ Suferința din iubire este una majoră, având o încărcătură tragică în stare să deschidă noi dimensiuni, neexplorate încă în personalitatea noastră. Iubirea ne înalță, ne face să devenim discipoli fermi a lui „carpe

3 „În îmbrățișări, senzația de fericire și de nefericire te chinuie într-o sfârșeală echivocă, în care ai vrea ca din senin să te spulbere un trăsnet. Din buze emană o dulceață mortală, inundând marginile firii și înecându-te într-o deznădejde de paradis. Niciodată moartea nu pare mai învăluitoare ca în preajma dezamăgirii erotice. Dragostea e un înec, o scufundare în ființă și în neființă. Căci orice voluptate e o împlinire și o stingere. Doar iubind poți bănuii cum autodistrugerea este baza rodniciei. Fără femeie — muzică rătăcită n carne —, viața ar fi o sinucidere automată. Căci într-adevăr, fără ea în ce am muri? Unde am descoperi stingeri mai aromate, unde am înflori în amurguri și am pălpâi îngropându-ne?” Cioran, E., *Amurgul gândurilor*, Editura Humanitas, 2017.

diem”, trăind cu intensitate maximă clipele de fericire alături de cel iubit, dincolo de spațiu și timp.⁴

Opusul iubirii nu este, conform lui Cioran, ura ci tristețea. Orice noțiune hedonică compensatoare se dovedește a fi inexistentă, de aceea apare o profundă și inegalabilă tristețe care dusă în extremis ar putea declanșa gândul sinuciderii. Cel care suferă, trăiește moartea într-un fel sau altul. Putem clasifica experiențele afective după intensitatea suferinței pe care ele le provoacă, cea mai intensă dintre acestea se dovedește a fi suferința din dragoste, din pierderea legăturii cu ființa iubită, din dispariția unirii mistice, a seninătății și a contopirii cu universalul prin trăirea clipei prezente. Insomnia poate duce experiența suferinței la paroxism, apărând o predispoziție clară de a trece la următorul pas, și anume cel al „renunțării supreme”: sinuciderea. Adeseori, în stările de tristețe profundă, experimentăm și acest fenomen al insomniei. O preocupare intensă în a găsi răspunsuri la întrebarea „De ce a trebuie să am experiența aceasta?”, un dor mistuitor vis a vis de paradisul pierdut al iubirii, o lipsă acută a identității de sine rezultată din distrugerea dualității Eu – persoana iubită, căutarea unui nou sens al propriei existențe în lipsa celui alt, toate acestea pot crea stări de nesomn capabile să ne propulseze spre o nouă dimensiune.

În lucrarea sa „Pe culmile disperării” Cioran face o antologie a sentimentelor și a trăirilor afective în general, fiind doctorand în psihologie și ideologia sa aflându-se la o cumpănă de intersecție între filosofia lui H. Bergson, despre care a scris în teza de licență și Ludwig Klages, apreciat cel mai mult în perioada berlineză. Dacă în cazul lui Bergson contradicția dintre fenomen și numen este revelată prin intermediul comicului, transgresarea aparențelor se face la Cioran prin intervenția tragicului. Acest sentiment este plasat în vârful ierarhiei, el permițând trecera dincolo de viața însăși, în așa-numitul „fond original”, permis de anumite experiențe intense care deschid căi nebănuite ființei umane. Tot

4 „Ferițiți sunt aceia care pot trăi în moment, care pot trăi prezentul absolut, pe care nu îi interesează decât beatitudinea clipei și încântarea pentru veșnica prezență și eternal actualitate a lucrurilor. Și nu se atinge în iubire absolutul momentului? Nu este înconștiența din iubire adevărata trăire a clipei? Nu depășește adevărata iubire temporalitatea?” (*Pe culmile disperării*, ed.cit., p 136)

în această lucrare ne sunt dezvăluite posibilele atitudini gnoseologice: atitudinea naivă și atitudinea eroică.⁵

Există oare un temperament care are o predispoziție nativă înspre a urma o cale a suferinței. Cu siguranță ne putem referi aici la melancolici, care prin firea lor introvertită, predispusă la interiorizare și exacerbare a tragismului cotidian, ar putea reprezenta un exemplu de „subiecți” pasibili să se încadreze în acest „patern” cioranian. Numită de Cioran atitudinea eroică, aceasta cunoaște cele mai ample depresii fiind receptiv la tragic și având o incapacitate acută de a fi fericit, viața lui fiind dominată de sentimentul singurătății, al dezintegrării și al haosului. Doar acest tip de atitudine este capabilă de a percepe metafizica.

Cioran se revoltă oarecum împotriva legilor firii și „umanizează” sinuciderea ca făcând parte integrantă din mundaneitate. Nu sinuciderea în sine ci gândul sinuciderii ne scoate din starea de mediocritate. Există o știință a „distilării” vieții, pe care Cioran, asemenea unui alchimist filosofic, o propune înspre analiză. Oamenii „căldicei” pot fi treziți la realitate doar dacă sunt împinși până în pragul sinuciderii, adică în acel loc în care simt că „mor din cauza vieții”. Această metodă de trezire a conștiințelor adormite este numită metoda „agoniei”. Cu ajutorul ei se produce o transformare metafizică, o deschidere înspre nou, o renaștere transfiguratoare capabilă să genereze o reală „schimbare la față”. Cel dornic să cunoască trebuie să ajungă în pragul morții, deoarece filosofia în sine poate fi definită ca o pregătire pentru moarte. Gnoseologia carteziană poate fi rescrisă într-un sens cioranian prin sintagma „eu sufăr, deci exist”. Nu cogito-ul este caracteristica definitorie a omului ci suferința în sine. Conceptul de „solo dolore” apare în „Cartea amăgirilor”, (p. 191), aceasta arătând înspre faptul că agonia și extazul sunt interconectate, suferința este o cale pe care trebuie să o urmăm deoarece ea potențează viața. Viața în sine trebuie iubită, iar în momentul în care devenim conștienți de viață, începe procesul de separare propriu-zisă de ea. Doar o astfel de ființă recunoaște că întreaga sa existență stă sub semnul tragismului și al suferinței, și că la extaz nu se poate ajunge decât prin agonie. Durerea trebuie împinsă

5 "Nu există decât două atitudini fundamentale: cea naivă și cea eroică. Restul se încadrează între nuanțele dintre ele....Atitudinea eroică este privilegiul și blestemul celor dezintegrați din viață, al celor suspendați și incapabili de orice satisfacție sau fericire." (Pe culmile disperării, ed.cit., p. 73, „Dezintegrarea din viață”)

până la punctul terminus, de abia atunci putem să punem problema unui debut inițiativ în asimilarea fericirii.

Aplicabilitatea filosofiei lui Cioran trebuie înțeleasă prin prisma geniului creator. Omul tragic este cel care trăiește suferința într-un mod aparte. Cei doi poli ai suferinței sunt: polul deprimant și polul extatic. A pune în practică filosofia lui Cioran, nu înseamnă nicidecum a te lăsa pradă tentației de a-ți pune capăt zilelor, ci de a adopta metoda agoniei ca un modus vivendi. Aceasta potențează suferința, îndepărtează tentația morții, ne trezește din „somnul dogmatic”, luptă împotriva renunțării de sine și trezește instinctele. Sensul comun al morții este astfel transmutat într-o nouă dimensiune, cea a morții inițiatice prin care renaștem la un nou eu transformat. Sentimentele autentice provin din fondul de tristețe existent în noi, „tristețea metafizică” este prezent intrinsec, de aceea a lupta împotriva ei înseamnă a lupta împotriva propriei ființe.

Suferința, ca mod de viață, poate fi autoimpusă în vederea folosirii veleităților transformatoare ale acesteia. Din punct de vedere utilitarist se recunoaște de departe practicitatea acestui mod de viață. Amintită de Cioran în lucrarea sa „Pe culmile disperării”, această proprietate este reluată în „Cartea amăgirilor” și este extinsă la nivelul unei nații, ca element cheie în transformarea poporului român în lucrarea „Schimbarea la față a României”. Dacă ar trebui să trecem acest sentiment prin „coridorul pragmatist” propus de W. James am putea conchide că suferința este deosebit de utilă în revelarea extatică a singularității existenței și a tragismului ei, fiind capabilă, de asemenea să transfigureze destinul unei națiuni. O națiune neînsemnată poate fi transfigurată prin aducerea populației într-o stare de suferință agonizantă.

Atitudinea tragică în fața vieții aparține unei anumite categorii de oameni, aceia care cunosc drama individuației, a separării de viață prin trăirea suferinței și prin conștientizarea ei ca omniprezentă în întreaga creație. Separarea de viață este tratată de Cioran atât din punct de vedere filogenetic cât și ontogenetic. Omul nu a cunoscut procesul de individuație din cauza unei înzestrări trunchiate sau datorită unei deficiențe vitale, a unui gol în elanul vital al vieții, dar din punct de vedere ontogenetic această determinare se transformă sub incidența directă a suferinței. Legătura pierdută cu elanul vital, care afectează întreaga specie umană, este astfel refăcută de individ prin confruntarea cu experiența suferinței. Cu ajutorul suferinței se distruge, se neagă o lume, dar conotațiile acestui

proces sunt deosebit de profunde lăsând loc unei re-creații, a unei noi lumi, ea căpătând semnificații demiurgice, prin crearea a ceva sublime și în stare să reface legătura cu viața, într-un sens autentic și profund.

Cele mai strălucite creații artistice, etice și filosofice se nasc în momentele de profundă disperare, odată ajunși „pe culmile disperării” putem afirma cu adevărat că ne putem autodefini ca ființe creatoare de cultură.

Irina Greogi remarcă nepotrivirea între opera autorului Cioran și viața sa. De obicei se constată, la nivel de convenție, o conformare a filosofului la ceea ce exprimă în cărțile sale. Cioran nu se supune acestui principiu, fiind intrigant mai ales prin vehemența cu care face referire în operele sale la problema sinuciderii și grija față de propria sănătate și dragostea de viață, pe care o remarcăm în modul de trai al scriitorului. Există un veritabil divorț între scrierile cioraniene și viața lui. De aceea ne putem confrunta adesea cu întrebarea „Unde se află veritabilul Cioran: în operele sale sau în modul de a trăi?”

Bibliografie

- ✦ Cioran, E., *Amurgul gândurilor*, Editura Humanitas, București, 2017.
- ✦ Cioran, E., *Cartea amăgirilor*, Editura Humanitas, București, 1991.
- ✦ Cioran, E., *Pe culmile disperării*, Editura Humanitas, București, 1990.
- ✦ Pătrașcu, H., *Terapia prin Cioran*, Editura Trei, București, 2014.
- ✦ Rotaru, Ioan-Gheorghe, *Istoria filosofiei, de la începuturi până la Renaștere*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2005.
- ✦ Yalom, D.I., *Psihoterapia existențială*, Editura Trei, București, 2010.